

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال نهم، شماره شانزدهم، بهار و تابستان ۱۳۹۶

جلوه‌های پایداری در شعر بیداری اسلامی (بر اساس کتاب «آیات بیداری»)

(علمی-پژوهشی)

دکتر علی اصغر روان‌شاد^۱، نعیمه خبازی اشرف^۲

چکیده

بیداری اسلامی به معنای زنده شدن دوباره در پرتو اسلام اصیل و تجدید حیات اسلام است که در سایه آن استقلال، عدالت و ارزش‌های متعالی جان می‌گیرد. در جریان بیداری اسلامی، جهان اسلام تلاش می‌کند با پایداری و مقاومت به بازسازی هویت اسلامی خود پردازد و ایمان، آرمان و هستی خویش را در برابر سلطه و تهاجم بیگانگان حفظ نماید. در این میان، شاعران مقاومت ایران - همگام با سایر شاعران متعهد - با سلاح شعر از حریم بیداری اسلامی دفاع نموده و به یاری مردم و مبارزان این میدان برخاسته‌اند.

کتاب «آیات بیداری» گزیده شعر بیداری اسلامی است که در آن بیش از ۸۰ شعر از شاعران مقاومت ایران به کوشش راضیه رجایی گردآوری شده است. این پژوهش سعی دارد مهم‌ترین جلوه‌های پایداری در شعر بیداری اسلامی را بر اساس این کتاب بررسی کند. سؤال اصلی این تحقیق، عبارت است از این‌که: مهم‌ترین جلوه‌ها و مظاهر پایداری در شعر بیداری اسلامی طبق این کتاب چیست و سرایندگان این اشعار چگونه و با چه شیوه‌ای به مسئله بیداری اسلامی پرداخته‌اند؟ روش تحقیق در این مقاله، تحلیلی - توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که شاعران بیداری اسلامی، ضمن دعوت به قیام در برابر جنایت‌های دشمنان و بیان بیدادگری‌های آنان، معتقدند اندیشه‌های حیات‌بخش امام خمینی (ره) باعث ایجاد و تقویت جنبش‌های بیداری اسلامی شده است.

واژه‌های کلیدی: ادبیات پایداری، شعر بیداری اسلامی، آیات بیداری

۱- استادیار بخش زبان و ادبیات عربی، دانشگاه یزد (نویسنده مسئول): ravanshada@yahoo.com

۲- کارشناس ارشد زبان و ادبیات عربی، دانشگاه یزد.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۲/۱۲/۱۴

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۱/۱۱/۲۷

۱- مقدمه

بیداری اسلامی، اصطلاحی نوظهور است که به مفهوم «زنده شدن دوباره در پرتو اسلام اصیل است؛ به بیان دیگر در معنای تجدید حیات اسلام به کار می رود که در پناه آن، استقلال، عدالت و همه آموزه‌ها و ارزش‌های متعالی بار دیگر زنده می‌شود.» (شیرودی، ۱۳۸۸: ۱۲-۱۳) خواجه سروی در مقاله «نسبت انقلاب اسلامی ایران با بیداری اسلامی: وجوه تشابه و تمایز» در تعریف بیداری اسلامی می‌گوید:

بیداری اسلامی، جنبشی اصلاحی است که با شناخت واقعیت‌های موجود در جامعه اسلامی از دو قرن پیش آغاز شده و در صحنه‌های علمی و عملی روزبه‌روز تکامل یافته و تا امروز ادامه دارد و در حال حاضر به عنوان یک واقعیت در صحنه سیاسی و اجتماعی جهان اسلام و دنیای بشریت، نقش آفرینی می‌کند. (خواجه سروی، ۱۳۹۱: ۹۹)

رهبر معظم انقلاب درباره بیداری اسلامی در کشورهای اسلامی فرموده است: بیداری اسلامی، یعنی حالت برانگیختگی و آگاهی‌ای در امت اسلامی که اکنون به تحوّل بزرگ در میان ملت‌های این منطقه انجامیده و قیام‌ها و انقلاب‌هایی را پدید آورده که هرگز در محاسبه شیاطین مسلط منطقه‌ای و بین‌المللی نمی‌گنجد؛ خیزش‌های عظیمی که حصارهای استبداد و استکبار را ویران و قوای نگهبان آنها را مغلوب و مقهور ساخته است. (خیامی، ۱۳۹۲: ۵۳)

ادبیات و فرهنگ یکی از حوزه‌هایی است که متأثر از بیداری اسلامی بوده و خود به نوعی بر این جریان اثر گذاشته است. شاعران متعهد ایران با بررسی اوضاع و شرایط منطقه ساکت نبوده؛ بلکه با شیوه‌های مختلف این مهم را در آینه اشعار خویش منعکس کرده‌اند. کتاب «آیات بیداری» گزیده شعر بیداری اسلامی است که در آن بیش از ۸۰ شعر از شاعران مقاومت ایران گردآوری شده است. این کتاب به کوشش راضیه رجایی جمع‌آوری شده و توسط انتشارات سپیده‌باوران مشهد در سال ۱۳۹۰ به چاپ رسیده است. این پژوهش سعی دارد جلوه‌های پایداری شعر بیداری اسلامی را در این کتاب بررسی کند.

۱-۱- بیان مسئله

در جریان بیداری اسلامی شاعران متعهد ایران از این جریان دفاع نموده و به یاری مردم و مبارزان این میدان برخاسته‌اند. کتاب «آیات بیداری» مجموعه شعر این شاعران است که با نارضایتی از شرایط موجود، مردم را به پایداری و قیام علیه استبداد و ستم فراخوانده و ضمن بیان جنایات‌های دشمنان، دشمنی و استبداد آنها را با تمسخر بیان کرده‌اند. از طرف دیگر، نسبت به سکوت مجامع بین‌المللی در برابر این جنایات‌ها، اعتراض کرده و فریاد حق‌طلبی مردم را به گوش جهانیان رسانده‌اند. شاعران مقاومت از شخصیت‌های عظیم تاریخ استمداد طلبیده و با اهتمام به فرهنگ ایثار و شهادت، شهیدان را چون چراغی نورانی در مسیر مبارزه ترسیم کرده‌اند.

با توجه به این، هدف مقاله حاضر بررسی جلوه‌های پایداری شعر بیداری اسلامی با تکیه بر این کتاب است. سؤال اصلی این پژوهش آن است که: مهم‌ترین جلوه‌ها و مضامین پایداری شعر بیداری اسلامی در کتاب «آیات بیداری» چیست و سراینده‌گان این اشعار چگونه و با چه شیوه‌ای به مسئله بیداری اسلامی پرداخته و در این عرصه ایفای نقش کرده‌اند؟

۱-۲- پیشینه تحقیق

درباره بیداری اسلامی گرچه مطالبی پراکنده یافت می‌شود، اما تاکنون در مورد جلوه‌های پایداری در شعر بیداری اسلامی با تأکید بر کتاب «آیات بیداری» تحقیقی جامع و مستقل انجام نگرفته است؛ بنابراین، نویسندگان در مقاله حاضر سعی دارند خلأ موجود در این زمینه را پر نمایند. روش خاص تحقیق در این مقاله، تحلیلی-توصیفی است که با تحلیل شواهد درون‌متنی و با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی انجام می‌گیرد.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

از آن‌جا که جلوه‌های پایداری در شعر بیداری اسلامی با تأکید بر کتاب «آیات بیداری» بررسی و تحلیل نشده و مضامین مختلف آن در اندیشه‌های شاعران متعهد ایران بیان نگردیده‌است، شناخت و نقد ابعاد مختلف آن می‌تواند اطلاعات مفیدی را به مخاطب بدهد. بر این اساس، انجام این تحقیق ضروری و مهم به نظر می‌رسد.

۲- بحث

مهم‌ترین جلوه‌ها و مضامین پایداری در شعر بیداری اسلامی بر پایه کتاب «آیات بیداری» عبارت است از: دعوت به قیام، بیان جنایت‌ها و بیدادگری‌های دشمنان، تأثیرپذیری بیداری اسلامی از انقلاب اسلامی ایران، ترس حاکمان از قیام‌های بیداری اسلامی و گسترش آن، تلاش برای بیدار کردن حاکمان، تهدید و تحقیر دشمنان، اعتراض به مجامع بین‌المللی، وحدت اسلامی، امید به آینده و استعانت از افراد نجات‌بخش و ستایش مبارزان و شهیدان. در ادامه هر یک از این مضامین را بررسی می‌کنیم.

۲-۱- دعوت به قیام

در جریان بیداری اسلامی، سعی دنیای اسلام بر این است که با پایداری و مقاومت، هویت اسلامی خود را بازسازی کند و ایمان، آرمان و هستی خویش را در برابر سلطه و تهاجم بیگانگان حفظ نماید. در چنین شرایطی، شاعر بیداری اسلامی، احساس مسئولیت می‌کند و خود را جزئی از مردم در کشورهای اسلامی می‌داند؛ درحقیقت، شعر و احساس او، صدای مردم مصر، لیبی، فلسطین و دیگر کشورهای منطقه می‌شود؛ زیرا یکی از کارکردهای هنر و شعر، تحریض و تحریک احساسات است. این ویژگی در شعر مقاومت به طرز آشکاری برجسته و شکوهمند است. شاعر با توجه به تأثیر کلام خود، همگان را به جهاد، مقاومت و پایداری

در مقابل دشمنان ... برمی‌انگیزد و در این راه از تمام انگیزش‌های عاطفی، اعتقادی، تاریخی و باورهای اقلیمی کمک می‌گیرد. (کافی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۵۳۲-۵۳۳)

وی با تمام وجود، سلطه و تهاجم بیگانگان را بر سرزمین‌های اسلامی محکوم می‌کند و با تأکید بر بیرون‌راندن آنان و کنار گذاشتن عمالشان از این مناطق، معتقد است که بی‌تردید، این امور جز با مبارزه و تلاش فراوان و پایداری و استقامت ممکن نخواهد بود. حسین ابراهیمی یکی از این شاعران است که با نارضایتی از وضعیت موجود، مردم را به پایداری و قیام علیه تاریکی، استبداد و ستم حاکمان دعوت می‌کند.

کی می‌توان به ذکر و نیایش بسنده کرد؟/ کی ممکن است ظلم و ستم دید و خنده کرد؟/ باید که دست در نفس تیغ حل کنیم/ «یا لیتنی ...» قبول شود گر عمل کنیم / ... شلیک کن تمام تنت را به روی شب/ محکم بایست، جانخور از های و هوی شب. (رجایی، ۱۳۹۰: ۲۲ و ۲۵) این امر سبب تحریک روحیه رزمندگان و مبارزان می‌شود؛ زیرا

رزمندگان، هویتی دینی و مردمی دارند، با حال و هوایی عاشقانه می‌جنگند. مبارزه برای رزمنده در ظاهر هر جنگ خلاصه‌نمی‌شود. مبارزه در سطح ظاهری بر اساس تکلیف جهادی و اجتماعی است و در باطن بر اثر شوق و اشتیاق درونی به تهذیب نفس و معامله با خالق است. (امیری خراسانی و حسن پور، ۱۳۸۹: ۳۷)

از این رو، خلیل عمرانی دیگر سکوت را جایز نمی‌داند و فریاد اعتراض خود را متوجه مردم می‌سازد و خطاب به مبارزان و مردمی که از اندیشه‌های اسلام و دین مصطفی (ص) الهام می‌گیرند، چنین می‌سراید.

آه‌ای سکوت‌های پریشان صدا شوید/ اسلام را دوباره‌ای از ابتدا شوید/ ... ای ساکنان گستره دین مصطفی! / وقت سکوت نیست، سراسر صدا شوید. (رجایی، ۱۳۹۰: ۸۱-۸۲)

مصطفی کارگر به مردم بویژه شیعیان سفارش می‌کند که بیم و تردید را کنار گذاشته، فقط گزینه قیام را برگزینند.

موسم دل‌دل و صبر و سرپا ماندن نیست / موسم دیدن و از خوف و خطر خواندن نیست / ...
 شیعیان! وقت قیام است، قیام است، قیام / کار ابلیس تمام است، تمام است، تمام. (همان: ۱۰۳-
 ۱۰۴)

۲-۲- بیان جنایت‌ها و بیدادگری‌های دشمنان

در شعر بیداری اسلامی، توصیف جنایت‌ها و بیدادگری‌های دشمنان در کشورهای اسلامی به‌خوبی نمایان است؛ زیرا «ادبیات پایداری و دفاع مقدس روایتگر دردها، داغ‌ها، رنج‌مویه‌ها، سروده‌ها و مرثیه‌های مردم است. مردمی که گدازه‌های درون را در اشک‌ها و آه‌ها نشان می‌دهند.» (سنگری، ۱۳۸۹: ۶۲) اینجاست که عبدالرضا شهبازی تلاش می‌کند با شعر خود، مسئولیت واقعی حاکمان را به آنها گوشزد کند و کشتار مردم، بویژه کودکان را ترسیم نماید.

وقتی مردان سیاست / به‌جای گل، گلوله به‌سوی تو پرتاب می‌کنند / و هر روز / کودکانی در گوشه جهان / خونشان بر بشقاب‌های ماهواره می‌چکد / تا خبری تازه بر روی آنتن‌ها مخابره شود / دیروز، قانا / امروز بحرین، یمن و مصر / و فردا / کودکی دیگر در دستان مادرش جان می‌سپارد / بی آنکه بزرگان عرب / حتی به‌اندازه کودکی / که مادرش شانه به شانه موج‌ها / آرزوهایش را به دریا می‌ریزد / خم به ابرو بیاورند. (رجایی، ۱۳۹۰: ۶۹)

سید محمد غاضی بر آن است تا گوشه‌ای از جنایت‌های دشمنان را در کشورهای اسلامی بیان کند و حس انتقام را در مردم تحریک نماید.

باز خون برادران من است / جاری از دشته‌های اهریمن / در شب ظلم، تنگ‌تر شده است / سینه ما و عرصه بر دشمن. (همان: ۸۵)

مهدی مردانی نیز برای نشان‌دادن اوج ظلم مستبدان، بعضی از شخصیت‌های مظلوم و بی‌گناه تاریخ را در مقابل شخصیت‌های جائر و ستمکار قرار داده است.

و هنوز ردّ موشک از گلولی شش ماهه‌ها پاک نشده/ چشمان حرمه اوج گرفته‌اند/ تا با
فرکانس‌های قوی/ حتی خبر شهادت‌مان را با تیر بزنند. (همان: ۱۱۱)

اما راضیه رجایی از سلاح‌هایی می‌گوید که در کشورهای اسلامی، مردان، زنان و
کودکان بی‌دفاع را به خاک و خون کشیده‌اند.

چاقوهای آلمانی/ جگر معصوم خواهرم/ و قلب کوچک کودکش را درآوردند/ ...
سلاح‌های آمریکایی/ در میدان التحریر حمّام خون گرفتند/ و کمپانی‌هایشان در کاخ‌های
سفید/ جشن صلح‌آمیز/ و من در میدان آزادی خون گریستم/ هواپیماهای فرانسوی در لیبی/ بر
سر کودکان بمب شادی پاشیدند/ و تانک‌های اسرائیلی در میدان لؤلؤ/ بدن خواهران و برادرانم
را مثله کردند. (همان: ۵۱)

وی در ادامه به ظلم نظامیان اسرائیلی در سرزمین فلسطین اشاره می‌کند که حرمت
مسجدالاقصی را شکستند.

وقتی چکمه‌های چرکین اشغالگران/ حرمت مسجدالاقصی را شکست. (همان: ۵۲)

۲-۳- تأثیرپذیری بیداری اسلامی از انقلاب اسلامی ایران

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های پایداری در شعر بیداری اسلامی، تأثیرپذیری این بیداری از
انقلاب اسلامی ایران و رهبری امام خمینی «ره» است. بیگی حبیب‌آبادی چنین می‌گوید:

نقطه عطف انقلاب ایران، رهبریت امام است که از حادثه تاریخی پانزدهم خرداد، شکلی آشکار و
متوازن به خود گرفته بود و توده‌های میلیونی جامعه را به سوی هدفمندی و آرمان‌گرایی و هویت‌مداری
نسبت به باورهای عمیق مذهبی رهنمون می‌ساخت و باعث می‌گردید تا ذهنیت جامعه، هرچه بیشتر در مبانی
اصیل اسلامی بارور گشته و نسبت به گذشته خویش به تفکر، تأمل، جستجو، ریشه‌یابی و شناخت بیشتری
بپردازد. (بیگی حبیب‌آبادی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۵۶-۵۷)

خلیل عمرانی معتقد است آواز پانزده خرداد امام خمینی (ره) در سراسر جهان پیچیده و در
حقیقت دریچه‌های خود را به روی مردم جهان باز کرده‌است.

باز آواز تو خردادترین می پیچد / شور گلبانگ تو در ذهن زمین می پیچد / زائران حرم راه
 تو بسیار شدند / مردمانی که به امداد تو بیدار شدند. (رجایی، ۱۳۹۰: ۸۲)

عیوضی در این زمینه می گوید:

انقلاب اسلامی باشکوه و اصیل ایران را باید از حوادث و جریانات بی نظیری دانست که با تکیه بر
 آرمان‌های معنوی و الهی، بیشترین تغییر و دگرگونی را در بنیادهای فرهنگی و فکری جامعه تحت تأثیر خود
 به وجود آورد و حتی فراتر از آن تأثیرات جهانی هم داشته‌است. (عیوضی، ۱۳۸۱: ۹۱)

شاعران بیداری اسلامی معتقدند، انقلاب اسلامی ایران و دفاع و مقاومت مردم در برابر
 ابرقدرت‌های عالم، موجب شکسته شدن ابهت آنان و باعث ایجاد و تقویت جنبش‌های بیداری
 اسلامی و قیام‌های مردمی در کشورهای اسلامی شده‌است. خلیل عمرانی با ذکر جنبش‌های
 بیداری اسلامی در کشورهای تونس، مصر، لیبی، بحرین، یمن، اردن، فلسطین و الجزایر،
 اظهار می‌دارد که این قیام‌ها از قدرت تفکر ناب امام شکل گرفته و از نام و نفس او پس‌گونه او
 به خروش آمده و شور بیداری در آنها رونق گرفته‌است.

تونس از زمزم آوای تو شور آورده / مصر از یوسف فکر تو شعور آورده / لیبی از پرتو
 روحانی تو بیدار است / همه سو رویش یاران عمر مختار است / باز بحرین به نامت به خروش
 آمده‌است / دل دریاشده شیعه به جوش آمده‌است / یمن از یمن او پس نفست سرشار است /
 همه جا رایحه عشق تو میدان‌دار است / اردن هاشمی آماده عشق‌آموزی است / در تب و تاب
 فلسطین، نفس پیروزی است / الجزایر چه شکوفا، چه شهیدآمیز است. (رجایی، ۱۳۹۰: ۸۲-۸۳)

از نظر وی بیدارگری‌ها و هدایت‌های حیات‌بخش امام، نور آذین قیام‌های بیداری اسلامی
 در امارات، عمان، لبنان و عراق شده‌است.

در امارات، اشارات تو نور آذین است / کوچه در کوچه عمان شورش فروردین است / ...
 جاده در جاده افق‌های هدایت با توست / جان لبنان که پر از شور ولایت با توست / در عراق
 آینه‌ها طرح شکفتن دارند / دلی از جنس شما عاشق و روشن دارند. (همان: ۸۳)

وی گسترش موج خشم و خروش ضد حاکمان و عشق و امید به پیروزی را در مغرب چنین به نمایش گذاشته است.

مغرب از قهقهه خشم، خروش افروز است / شهر در شهر نفس‌های تو عشق آموز است.
(همان)

در نهایت، بیان می‌دارد که نهضت عظیم امام خمینی (ره) جهان را فرا گرفته است. شور دین در دل تاریک جهان نو کردی / با غدیری که تو در ذهن زمان نو کردی / ... شور بیداری امت که جهانگیر شده است / نهضت توست که در آینه تصویر شده است. (همان)

ایرج قنبری نیز یکی دیگر از این شاعران است که تأثیر پیام نجات‌بخش امام خمینی «ره» و گسترش انقلاب اسلامی ایران در کشورهای مختلف دنیا را این‌طور مطرح می‌کند.

شد جهان از شب ستم آزاد / با پیام نجات‌بخش امام / با سلام بلند بیداران / شد جهانگیر عزت اسلام. (همان: ۱۰۰-۱۰۱)

۲-۴- ترس حاکمان از قیام‌های بیداری اسلامی و فراگیری آن

از دیگر مضامینی که در اشعار بیداری اسلامی وجود دارد، ترس حاکمان از قیام‌های بیداری اسلامی و گسترش آن است. حسین ابراهیمی با اشاره به شعله‌ور شدن آتش خشم و خروش مردم، بر این نظر است که خیزش‌ها و جنبش‌های مردمی، حکومت‌های سلاطین دنیا را دچار تزلزل کرده است.

آن آتش نهفته خاموش، تازه شد / طغیان سال‌های فراموش، تازه شد / ... ازاب‌های در جریان، مرتعش شدند / عالی‌جناب‌های جهان مرتعش شدند. (همان: ۲۵)

در این راستا، محمدرضا ترکی پس از سخن درباره فراگیری قیام‌های بیداری اسلامی در کشورهای منطقه، سقوط پایتخت‌ها و مراکز حکومتی و افول پادشاهان و سلاطین را ترسیم می‌کند.

شاهراه‌ها/ به کوره‌راه‌ها رسیده‌اند/ کوره‌راه‌ها به انتها/ پایتخت‌ها دچار رعشه‌اند/ شاه‌ها/ یکی یکی/ مات می‌شوند/ شاهزاده‌ها، گدا. (همان: ۳۶)

محمد رضا وحیدزاده نیز با توصیف لرزش و ریزش کاخ‌ها و بیم و هراس حکام از قیام‌های مردمی از فروپاشی تفکر اشرافی‌گری و کاخ‌نشینی می‌گوید:
افتاده‌است لرزه به افکار کاخ‌ها/ ترسیده‌است چشم ستمکار کاخ‌ها/ شاعر! بخوان که فصل غزل‌خوانی‌ات رسید/ دیگر بس است رونق اخبار کاخ‌ها. (همان: ۱۹۷)

۲-۵- تلاش برای بیدار کردن حاکمان

تلاش شاعران برای متن‌ب‌ساختن و بیدار کردن حاکمان کشورهای اسلامی نیز یکی از مضامین پایداری در شعر بیداری اسلامی است. حسین ابراهیمی با ناخرسندی از سکوت حاکمان، آنان را محکوم می‌کند.

آیا سکوت رسم مسلمانی شماست؟ / مرداب قسمت دل طوفانی شماست؟/ باید صدا شوید، ولی لال می‌شوید/ مرعوب دیپلماسی دجال می‌شوید. (همان: ۲۳)

شاعر متعهد به‌عنوان رهبر جامعه، تلاش می‌کند به‌قصد تأثیرگذاری، دست به آفرینش هنری و ادبی بزند. (ن.ک: بصیری، ۱۳۸۸: ۱۸) بر این اساس، حسین ابراهیمی با اعتراض به سیاست کنونی حاکمان و عدم استقلال آنها زمینه آگاهی‌بخشی نسبت به بیداری اسلامی را فراهم می‌سازد.

چندی زمان عادتتان را عوض کنید/ این دین بی‌شهادتتان را عوض کنید/ با حالتی شبیه به فرار ایستاده‌اید/ تنها به‌زور نفت و دلار ایستاده‌اید. (رجایی، ۱۳۹۰: ۲۳)

۲-۶- تهدید و تحقیر دشمنان

شاعران ایرانی در حوزه بیداری اسلامی در اشعار خود به تهدید و تحقیر دشمنان می‌پردازند. آنان برای این منظور، اغلب از حوادث و عناصر دینی و تاریخی استفاده می‌کنند و با به کارگیری این حوادث و عناصر، تکرار ظلم مستبدان را به نمایش می‌گذارند و دشمنی و استبداد آنها را به باد تمسخر و حقارت می‌گیرند. معین اصغری در مقام تهدید سپاه کفر به حوادث دینی و قرآنی همچون ماجرای اصحاب فیل استناد می‌کند.

ایها الکفر! شما مدعیان «از نیل...» / روز نابودیتان است «باصحاب الفیل». (همان: ۱۳۱)
سید محمد غاضی نیز با استفاده از کلیدواژه‌های دینی و مذهبی ادبیات پایداری همچون جهاد، ملک‌الموت، سوره فیل، ابابیل، سجیل، عصای کلیم، بغض شیعه، تیغ حیدر دشمنان را به جهاد و مبارزه مردمی تهدید می‌کند.

وای اگر موسم جهاد رسد / سوره فیل می‌شود تکرار / بغض تاریخ شیعه می‌شکند /
ملک‌الموت می‌شویم این بار / آسمان می‌شود مسخرمان / تا ابابیل را نشان بدهیم / روز فریاد
خشم اگر برسد / زخم سجیل را نشان بدهیم / با عصای کلیم می‌آییم / تیغ حیدر به دست
می‌گیریم / حق مستضعفان عالم را / هر کجا، هر چه هست، می‌گیریم. (همان: ۸۶)

سید حمیدرضا برقی دشمن را به گیرایی آه مردم و خروش دریای خشم آنها و جوشش
خونشان بیم می‌دهد و در پایان با اشاره به حادثه فروریختن ایوان کسری و ماجرای طوفان طبس
از تکرار وقوع این دو حادثه می‌گوید:

گردباد آتش صحراست، بترسید از آن / آه این طایفه گیراست، بترسید از آن / هان! بترسید
که دریا به خروش آمده‌است / خون این طایفه این بار به جوش آمده‌است / ... هان! بخوانید که
خاقانی از این خط گفته‌است / شعر ایوان مدائن به نصیحت گفته‌است / هان! بترسید که این
لشکر بسم‌الله‌است / هان! بترسید که طوفان طبس در راه‌است. (همان: ۳۴)

علی محمد مؤدب بیان می‌دارد که وقتی قیام‌های طوفان‌زای مردم در کشورهای اسلامی به خروش آید، دیگر هیچ اثری از ردپای دشمن برجای نخواهد ماند.
بهوش، کز همه‌تان هیچ هم نخواهد ماند/ دمی که غیرت طوفان گذشت دریا را. (همان: ۱۱۶)

پروانه نجاتی نیز یکی از شاعران بیداری اسلامی است که حکام مستبد و انحصارطلب را تهدید می‌کند و آنها را به خطر نابودی و فنا انداز می‌دهد.
روح اراده‌ای است که هر گوشه می‌تپد/ برخاسته که دیو ستم خلع ید شود/ دیگر بعید نیست که کشتی دزدها / هر لحظه طعمه خطر جزر و مد شود. (همان: ۱۱۸)
در مقام تحقیر دشمنان، مهدی مردانی حرص و دنیاخواهی حکام را محکوم کرده و برای این منظور از شمر که نماد تاریخی ظلم و تجاوز است، استفاده نموده است.
زمین در گودالی به عمق تاریخ دست‌وپا می‌زند/ شمر/ با کت و شلواری جدید/ به گندم‌های تمام دنیا فکر می‌کند. (همان: ۱۱۱)
محمد هادی کلانتریان نیز به امید نابودی ظلمت، استبداد و ستم و فرارسیدن روشنایی، آزادی و عدالت، دشمنان را تحقیر می‌کند.
می‌رسد روز بزرگی که عیان ماه شود/ شرتان از سر این صاعقه کوتاه شود. (همان: ۱۰۶)

۲-۷- اعتراض به مجامع بین‌المللی

شاعران بیدار اسلامی نسبت به سکوت مجامع بین‌المللی در قبال جرم‌ها و جنایت‌هایی که در کشورهای اسلامی علیه مردم صورت می‌گیرد، زبان به اعتراض می‌گشایند و با سلاح شعر، فریاد حق‌طلبی مردم را به گوش جهانیان می‌رسانند. در این زمینه، محمدحسین نعمتی همگام با سایر شاعران مقاومت، تنهایی و مظلومیت مردم و در همان حال بی‌توجهی سازمان‌های بین‌المللی را چنین ترسیم کرده است.

صدها هزار مثل تو مردند/ بی آنکه دوربینی خاکسترشان را قاب بگیرد/ پزشکی از آن طرف
مرزها/ بر بالینشان بنشیند/ ماهواره‌ای دور زمین بگردد/ و حنجره بریده‌شان را فریادزند/ بی آنکه
بیتی سروده شود/ یا ساخته شود سطری. (همان: ۱۲۱)

سید علی رکن‌الدین بر این باور است که درد اصلی، زندانی شدن مبارزان و شکنجه آنان
نیست؛ بلکه درد اصلی، سکوت سازمان‌های حقوق بشر در برابر این جنایت‌ها و عدم یاری
مردم است.

آه زندان، آه ضربه ... نه فقط این درد نیست/ باید از درد سکوت و بی‌مددکاری گریست.
(همان: ۱۵۴)

حال اگر برای رسیدگی به جنایت‌های دشمنان، دادگاهی هم تشکیل شود، برخی از
قدرت‌ها با اتخاذ موضع‌گیری جانبدارانه و حکم‌دادن به نفع خود و عمالشان، تنها افراد بی‌گناه
را مجازات می‌کنند؛ افرادی که تنها جرمشان این است که رفتار عادی و زندگی طبیعی
داشته‌اند. علی‌رضا قزوه در این زمینه گفته‌است:

درخت سیب را می‌آورند/ با دستبند/ به جرم اینکه چرا / سیب‌هایش را چون سنگ،
پرتاب کرده‌است/ درخت پرتقال را می‌آورند/ به جرم اینکه چرا / میوه‌هایش امسال خونین
است/ ... دادگاه رسمی است/ متهم موجی است که به او ایست دادند/ و نایستاد. (همان: ۹۸)
یا اینکه - به تعبیر راضیه رجایی- با صدور بیانیه‌هایی ناکارآمد و سخن‌پراکنی در
روزنامه‌ها تلاش می‌کنند، با سرگرم کردن مردم، فرصت‌ها را از آنان بگیرند و بدین ترتیب،
اوضاع را پیچیده‌تر کنند.

هی بیانیه صادر می‌کنند/ هی روزنامه منتشر می‌کنند/ تا من در اتاق تنهایی‌ام بنشینم/ و
جدول‌های لاینحل روزنامه‌هایشان را حل کنم. (همان: ۵۳)

در غیر این صورت، با دادن برخی از امتیازات پوچ از یک سو تلاش می‌کنند تا مبارزه و مقاومت مردم دچار انحراف شود و آنان را از اهداف والای خویش بازدارند و از سوی دیگر، سعی دارند این گونه وانمود کنند که اوضاع و شرایط بحرانی، روندی رو به بهبودی دارد. و آن قدر مگنا دود کنیم/ تا از پشت پنجره‌های گیج/ اوضاع جهان مساعدتر به نظر برسد. (همان: ۵۴)

در اینجا معین اصغری احساس یأس و نومیدی می‌کند و از صلحی سخن به میان می‌آورد که دشمنان با نیرنگ و ریختن خون مردم به دنبال آن هستند. شعر من سرد شده، زرد شده چون پاییز/ آمده از دل تاریخ دوباره چنگیز/ کینه‌ای با خودش از قبر برون آورده/ صلحی آغشته به نیرنگ به خون آورده. (همان: ۱۳۲)

۲-۸- وحدت اسلامی

رهبر معظم انقلاب اسلامی در جمع شرکت‌کنندگان در کنگره بین‌المللی شعر بیداری اسلامی با تأکید بر اینکه در اشعار بیداری اسلامی باید به وحدت اسلامی اهمیت داده شود، فرمود: «تلاش‌های گسترده‌ای در جریان است تا با استفاده از ایجاد تفرقه میان مسلمانان، حرکت عظیم بیداری اسلامی، شکسته و متوقف شود، اما امت اسلامی باید بر عوامل مذهبی، قومی و سیاسی تفرقه غلبه کنند و راه‌های ایجاد اختلاف را ببندند.» (روزنامه جام‌جم، ۱۳۹۰/۱۱/۱۹: ۱) این گونه سخنان وحدت‌بخش موجب شده، تعالیم وحدت‌نظر بین شیعه و سنی در اشعار بیداری اسلامی به شکل خاصی نمود پیدا کند. ایرج قنبری یکی از شاعران است که در زمینه وحدت و همبستگی شیعه و سنی برای رسیدن به اهداف، آمال و آرمان‌های مشترک این‌طور سروده است.

همه از نسل آب و آینه‌ایم/ سنی و شیعه همدل و همراه/ بال در بال و شانه در شانه/ اهل یک آرمان و در یک راه. (رجایی، ۱۳۹۰: ۱۰۱)

راضیه رجایی نیز، هم‌صدا با شیعه و سنی و با تأکید بر اصول مشترک، ندای وحدت و همبستگی بین امت اسلامی را سر می‌دهد.

من و برادران سنی‌ام / با عطر گل محمدی صلوات می‌فرستیم / زمین را شخم می‌زنیم و محبت می‌کاریم. (همان: ۴۹)

در جایی دیگر، ایرج قنبری پا را فراتر گذاشته و خواهان وحدت و یکپارچگی همه ملت‌ها برای رسیدن به آزادی و عدالت است.

فرصت همدلی و هم‌نفسی / روز همبستگی ملت‌هاست / نوبت اهتزاز آزادی / خاک در دست راست‌قامت‌هاست / ... می‌رسد روزگار شیرینی / که همه زیر یک علم باشیم / در ره اعتلای آزادی / عهد بستیم هم‌قسم باشیم. (همان: ۱۰۰-۱۰۱)

۲-۹- امید به آینده و استمداد از افراد نجات‌بخش

یکی از موضوعات عمده شعر بیداری اسلامی، امید به آینده و استمداد از افراد نجات‌بخش است. محمدرضا سنگری بر این نظر است که در ادبیات مقاومت

شاعر و نویسنده از پس ابرهای تیره یأس و سرخوردگی که گاه آسمان چشم و قلب مردم ستم‌دیده را فرامی‌گیرد به روشنایی افق فردا و پیروزی نزدیک چشم می‌دوزد و می‌کوشد با نوید شکست بی‌تردید ستم و پیروزی حقیقت و عدالت، بارقه امید را در قلب‌ها روشن نگاه‌دارد. (سنگری، ۱۳۸۹: ۷۴)

مصطفی کارگر با تأسی از شعر خواجه شیراز، امیدوار است با رفع مشکلات و موانع موجود، بیداری اسلامی به پیروزی برسد.

زخم تاریخی‌مان خوب شود، غم‌مخورید / وضع این دهکده مطلوب شود، غم‌مخورید.^۲
(رجایی، ۱۳۹۰: ۱۰۴)

علی داوودی رهایی، روشنایی و صبح بیداری را در ورای دریا‌های تاریکی و استبداد بشارت می‌دهد.

پشت دریاها رهایی / روشنایی هست / پشت دریا نیز، جایی هست / آن طرف حال و هوایی، نه، غلط شد / آن طرف آب و هوایی هست / ... پشت شیشه رشته رشته اشک ها جاری / سررسیده صبح بیداری. (همان: ۴۴ و ۴۶)

حسین فروزنده نیز با استعانت از کلام حافظ، ضمن اینکه خواستار صبر و بردباری است، پایان دوران بیم و فرارسیدن بهار و حدیث عشق را نوید می دهد.

از عشق گفتم اول این شعر یادم است / گفتم تمام می شود این روزهای بیم / این فصل ها نوید بهارند، صبر کن / «ما در پیاله عکس رخ یار دیده ایم.»^۳ (همان: ۱۷۷)

در این میان، تأثیر تفکر شیعی و اعتقاد به موعود آخرالزمان در اشعار بیداری اسلامی به مناسبت های مختلف وجود دارد؛ زیرا «مهدی موعود (عج) مأموریت دارد تمام اصول تعلیمات اسلام را در جهان پیاده کند و اصول عدالت و داد و حق و حقیقت را در میان همه افراد بشر بسط و گسترش دهد.» (مکارم شیرازی، ۱۳۵۴: ۱۶۱) خلیل عمرانی با اعتقاد به این موضوع، بیان می کند که باید پرچم این قیام ها به دست صاحب حقیقی آن یعنی حضرت مهدی (عج) سپرده شود.

باید این راه به سرحد نهایت برسد / پرچم عشق به موعود هدایت برسد. (رجایی، ۱۳۹۰:

۸۴)

پروانه نجاتی در آشفتگی و نابسامانی اوضاع مسلمانان بویژه شیعیان از فراق موعود آخرالزمان فریاد برمی آورد.

شیعه در انتظار قیام تو می تپد / عجل علی ظهورک فریاد از این فراق. (همان: ۱۱۹)

به باور سید محمد غاضی شروع قیام های بیداری اسلامی نشانه تعجیل در امر فرج و مقدمه آن است.

حضرت نور! تشنه روزیم / مرگ شب، صبح آفتاب شماس / ای برادر! ظهور نزدیک است / چشم مولا به انقلاب شماس. (همان: ۸۷)

از سوی دیگر، شاعران مقاومت شخصیت‌های عظیم گذشته از جمله شخصیت‌های واقعه عاشورا را به حضور می‌طلبند؛ زیرا «این واقعه، اثری در دگرگونی ادب و شعر فارسی و عربی باقی گذاشت که می‌توان آن را مبدأ رستاخیزی در ادبیات ایران دانست.» (رهنما، ۱۳۸۴، پیش‌گفتار: سی و دو) بر این اساس، حسین ابراهیمی ندای «هل من ناصر ینصرنی» سر داده و از حادثه کربلا و شخصیت حضرت ابوالفضل (ع)، استمداد می‌طلبد.

آیا کسی نمانده که راهی نشان دهد؟/ یک جرعه غیرتی که گلو را تکان دهد. (رجایی، ۱۳۹۰: ۱۹)

در این بین، شاعرانی هم هستند که بعضی از شخصیت‌های کشورهای اسلامی همچون خالد اسلامبولی را خطاب قرار داده و از وی استمداد می‌جویند. کبری آسوپار در این مورد چنین سروده است.

فرعون‌ها زیاد شده‌اند/ کجایی خالد؟/ انگار هزار سال است که تو را کم داشته‌ایم/ مصر چه خالی شده است/ وقتی میان آن همه آدم/ هیچ کس خالد نمی‌شود. (همان: ۱۶)

۲-۱۰- تجلیل از مبارزان و شهیدان

یکی از بارزترین جلوه‌های پایداری در شعر بیداری اسلامی، تجلیل از مبارزان و شهیدان میدان‌های جنگ است. محمدی روزبهانی در کتاب «قسم به نخل، قسم به زیتون» می‌گوید:

«از آن‌جا که در بحبوحه جنگ، مبارزان به الگوهایی برای جامعه تبدیل می‌شوند، شاعران مقاومت با بیان خصوصیات و ویژگی‌های ظاهری و توصیف آنها، علاوه بر اینکه موجب پذیرش بیش از پیش آنها در بین جامعه می‌شوند به ایجاد انگیزه دفاع و رفتن به میدان مبارزه در بین مردم، بخصوص جوانان کمک می‌کنند.» (محمدی روزبهانی، ۱۳۸۹: ۱۴۸)

پروانه نجاتی، استعداد و آمادگی جوانان مبارز خاورمیانه و ذلت‌ناپذیری و تسلیم‌نشدن آنها را می‌ستاید.

بازوی پرتوان جوان مصمّمش / یک نقشه جدید برایش کشیده است / «هیئات منّا الذله»^۴ ی خاورمیانه را / ناباورانه عالم و آدم شنیده است. (رجایی، ۱۳۹۰: ۱۱۷)

حسین ابراهیمی شجاعت و توفندگی مبارزان را به شیرانی زخم خورده، تشبیه می کند. شیران زخم خورده به غرّش در آمدند / تا از ورق بیفتد فتوای موش ها / تا از ورق بیفتد نطق و خطابه ها / خالی شود دگان همه دین فروش ها. (همان: ۲۴)

از دیگر سو، «تجلیل از شهیدان به عنوان کسانی که در راه عقیده خویش به جهاد برخاسته و در این طریق به خون خویش غلتیده اند و تقدیس شهادت، به مثابه یک فرهنگ اصیل و ماندگار در شعر فارسی سابقه دیرینه ای دارد.» (خومحمدی خیرآبادی، ۱۳۸۷: ۱۶۸) بر همین اساس، حسین ابراهیمی سربلندی و شرافت دوباره قوم عرب را فقط در شهادت و جانبازی و همّت سرنیزه های سرخ می داند.

سرنیزه های سرخ مگر همّتی کنند / تا باز هم بلند شود گردن شما. (رجایی، ۱۳۹۰: ۲۳)

اینجاست که داوود صلاحی بر پایه فرهنگ ناب ایثار و شهادت در بین شیعه، میان مردن و ذلّت، جام شهد شهادت را برمی گزیند.

میان مردن و ذلّت مرا مخیر کن / سپس بین که برایم کدام، ناشدنی است / ز جام شهد شهادت مرا بنوشانید / که حکم شیعه بر این می، حرام ناشدنی است. (همان: ۱۶۴)

به تعبیر صادق رحمانی، خون شهید جواب سلام و پیامد قیام های بیداری اسلامی است. وی با ابراز عشق و ارادت خویش نسبت به مبارزان و شهیدان میدان های نبرد، عقیده دارد که آنان چون چراغی، روشنی بخش مسیر مبارزه هستند.

خون، جواب سلام بیداری است / همّتی کن که زخم ها کاری است / همچو لیلی ز جنس معنون اند / ماهیانی که غرقه در خون اند / ... شور اشک است و داغ در دل ما / هر شهیدی چراغ در دل ما. (همان: ۵۸)

۳- نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان می‌دهد که در جریان بیداری اسلامی، شاعران متعهد ایران با سلاح شعر از مردم و مبارزان میدان‌های نبرد دفاع می‌کنند و با ناخرسندی از وضعیت موجود، مردم را به پایداری و قیام علیه تاریکی و ستم فرامی‌خوانند. آنان بر کنار گذاشتن بیگانگان و حاکمان دست‌نشانده آنها از سرزمین‌های اسلامی تأکید می‌کنند و با محکوم کردن سکوت سران کشورهای اسلامی نسبت به بیداری اسلامی، سعی دارند آنان را بیدار کنند.

شاعران بیداری اسلامی از جرم‌ها و جنایت‌های دشمنان پرده‌برمی‌دارند و با به‌کاربردن حوادث و عناصر دینی و تاریخی ضمن تهدید دشمنان، دشمنی و استبداد آنها را با تمسخر و حقارت مطرح می‌کنند. از سوی دیگر، نسبت به سکوت مجامع بین‌المللی و یا اتخاذ سیاست‌های جانبدارانه در قبال این جنایت‌ها، اعتراض می‌کنند و ندای حق‌طلبی مردم را به گوش جهانیان می‌رسانند.

اندیشه‌های حیات‌بخش امام خمینی «ره» در ایجاد و تقویت جنبش‌های بیداری اسلامی و قیام‌های مردمی در نقاط مختلف عالم بویژه کشورهای اسلامی تأثیر بسزایی داشته‌است. از طرف دیگر، رهنمودهای رهبر معظم انقلاب باعث شده‌است تعالیم وحدت‌نظر میان شیعه و سنی در اشعار بیداری اسلامی تجلی یابد.

در اشعار بیداری اسلامی، بیم و هراس حاکمان از قیام‌های مردمی و فراگیری این قیام‌ها و به دنبال آن فروپاشی تفکر اشرافی‌گری و کاخ‌نشینی نمود یافته‌است.

شاعران مقاومت به آینده روشن و پیروزی موعود امیدوارند و در این راه از افراد نجات‌بخش و شخصیت‌های عظیم تاریخ همچون امام زمان (ع) و حضرت ابوالفضل (ع) استمداد می‌جویند. این شاعران با اهتمام به فرهنگ ایثار و شهادت و با ابراز عشق و ارادت به مبارزان و شهیدان، بر این نظر هستند که ایشان همچون چراغی روشنی‌بخش راه مبارزه هستند.

یادداشت‌ها

۱- قانا نام روستایی است که در جنوب شرقی شهر صور در جنوب لبنان واقع شده است. در جنگ‌های میان اسرائیل و حزب‌الله لبنان دوبار، شهروندان غیرنظامی لبنانی به وسیله نیروهای نظامی اسرائیل در این روستا مورد حمله قرار گرفته و به شهادت رسیدند <http://fa.wikipedia.org>

۲- این سخن مصطفی کارگر به غزل حافظ با مطلع زیر اشاره دارد.
یوسف گم گشته باز آید به کنعان غم‌مخور کلبه احزان شود روزی گلستان غم‌مخور
(حافظ، ۱۳۷۵: ۲۱۳)

۳- حسین فروزنده کلام خود را از این بیت حافظ گرفته است.
ما در پیاله عکس رخ یار دیده‌ایم ای بی‌خبر ز لذت شرب مدام ما
(همان: ۲۵)

۴- این سخن از حضرت امام حسین (ع) است که در مقابل زورگویی و ظلم یزید فرمود: «هیئات منا الذلّه» ذلت و خواری به مراتب از ما (اهل بیت) دور است.

فهرست منابع

الف. کتاب‌ها

- ۱- بصیری، محمدصادق. (۱۳۸۸). *سیر تحلیلی شعر مقاومت*. کرمان: دانشگاه شهید باهنر کرمان.
- ۲- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۷۵). *دیوان*. تهران: پیک فرهنگ.
- ۳- رجایی، راضیه. (۱۳۹۰). *آیات بیداری (گزیده شعر بیداری اسلامی)*. چاپ دوم. مشهد: سپیده‌باوران.
- ۴- رهنما، زین‌العابدین. (۱۳۸۴). *زندگانی امام حسین (ع)*. چاپ بیستم. تهران: زوآر.
- ۵- سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۹). *ادبیات دفاع مقدس (مباحث نظری و شناخت اجمالی گونه‌های ادبی)*. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.

- ۶- محمدی روزبهانی، محبوبه. (۱۳۸۹). **قسم به نخل، قسم به زیتون (بررسی تطبیقی شعر مقاومت ایران و فلسطین)**. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- ۷- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۵۴). **پرسش‌ها و پاسخ‌های مذهبی**. قم: حکمت.

ب. مقاله‌ها

- ۱- امیری خراسانی، احمد و حسن‌پور، عسگر. (۱۳۸۹). «**مؤلفه‌های پایداری در سیمای شخصیت‌های رمان دفاع مقدس**». نشریه ادبیات پایداری. شماره ۲. صص ۴۴-۳۱.
- ۲- بیگی حبیب‌آبادی، پرویز. (۱۳۷۸). «**سیمای امام در شعر معاصر**». در مجموعه مقاله‌های کنگره ادبیات انقلاب، انقلاب ادبیات. (بررسی تأثیر امام خمینی و انقلاب اسلامی بر ادبیات معاصر). مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی «ره»: اصفهان. صص ۵۵-۸۳.
- ۳- خواجه‌سروی، غلامرضا. (۱۳۹۱). «**نسبت انقلاب اسلامی ایران با بیداری اسلامی: وجوه تشابه و تمایز**». مطالعات انقلاب اسلامی. شماره ۲۸. صص ۱۱۰-۹۵.
- ۴- خومحمدی خیرآبادی، سعید. (۱۳۸۷). «**جلوه‌هایی از فرهنگ ایثار و شهادت در شعر انقلاب اسلامی**». در مجموعه مقاله‌های اولین کنگره ادبیات پایداری (نامه پایداری). به کوشش احمد امیری خراسانی. بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس: کرمان. صص ۱۶۷-۱۸۰.
- ۵- خیامی، عبدالکریم. (۱۳۹۲). «**به سوی نظریه بیداری اسلامی: تحلیل کیفی متن بیانات مقام معظم رهبری در اجلاس بین‌المللی بیداری اسلامی**». مطالعات انقلاب اسلامی. شماره ۳۳. صص ۶۶-۴۳.
- ۶- روزنامه جام جم. ۱۳۹۰/۱۱/۱۹. «**رهبر معظم انقلاب: بیداری اسلامی تمام‌شدنی نیست**». شماره ۳۳۴۳. ص ۱.
- ۷- شیرودی مرتضی. (۱۳۸۸). «**انقلاب اسلامی و بیداری اسلامی (تأثیرگذاری و نمونه‌ها)**». مطالعات انقلاب اسلامی. شماره ۱۶. صص ۴۲-۱۱.
- ۸- عیوضی، محمدرحیم. (۱۳۸۱). «**ادبیات انقلاب اسلامی**». اندیشه انقلاب اسلامی. شماره ۳. صص ۹۴-۶۹.

۹- کافی، غلامرضا. (۱۳۸۹). «ویژگی‌های مشترک شعر مقاومت در ادبیات ایران و جهان» در مجموعه مقاله‌های بررسی ادبیات دفاع مقدس (مقوله‌ها و مقاله‌ها). به کوشش محمدقاسم فروغی جهرمی. ۵۱۷-۵۵۴. چاپ اول. خانه کتاب و بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس: تهران.

ج. منابع اینترنتی

<http://fa.wikipedia.org> ۲۰۱۳/۳/۷

Archive of SID